

УДК [321.01 : 2-774 : 26] (477+47) «1948/1953»

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЮДЕЙСЬКИХ ГРОМАД В УРСР (1948-1953 рр.)*Олексій Гура*

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
Україна, 36020, м. Полтава, вул. Монастирська, 7
e-mail: alex_anchar@mail.ru

Юдейські громади завжди мали вирішальне значення для збереження історичних і духовних традицій єврейського народу, його консолідації й етнічної самоорганізації. За умов відсутності будь-яких національних громадських об'єднань чи культурно-освітніх інституцій їхня діяльність набувала особливої ваги. Не обмежуючись суто релігійною сферою, юдейські громади реалізовували значні соціальні, благодійницькі, культурницькі та виховні функції, всіляко опираючись утилкам і переслідуванням владних структур.

Розвиток юдаїзму в УРСР після Другої світової війни був об'єктом пильної уваги різних дослідників. Радянська історіографія здебільшого негативно оцінювала роль юдаїзму. У працях таких дослідників як Г. Баканур-ський [1], М. Беленький [2], Т. Кічко [3], М. Шах-нович [4], А. Едельман [5] переважно містилася критика юдейського віровчення, а такі важливі проблеми як динаміка розвитку релігійних громад, напрями їх місіонерської діяльності розглядалися поверхово і тенденційно. Зарубіжна історіографія 1950-х – 1980-х рр. була репрезентована, здебільшого, працями релігійних авторів (юдейських і християнських богословів) і діячів правозахисного руху. Ці автори не мали доступу до документальних джерел, у більшості розглядали суто теологічні аспекти, тому їхні дослідження не складають особливої цінності для предметного поля нашої розвідки.

Більш об'єктивну оцінку розвитку юдейських громад (у контексті зазначеної проблеми) зробили сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники: В. Войналович [6], В. Єленський [7], А. Колодний [8], В. Васильєв [9], С. Пілкінгтон [10], Л. Бернштейн [11], І. Крейзман [12], Ф. Винокурова [13]. У контексті нашої теми працюють також Л. Филипович [14], П. Павленко [15], О. Вишиванюк [16], О. Катуніна [17], П. Бондарчук, В. Даниленко [18].

У статті ми поставили за мету визначити загальні закономірності й особливості державної політики (з урахуванням зовнішньополітичних і внутрішніх чинників) щодо юдейських громад в УРСР упродовж 1948-1953 рр.

Упродовж 1948-1953 рр. державна політика щодо юдейських громад в УРСР проводилася із врахуванням попередньої тактики щодо релігійних об'єднань. Повоєнний період свідчив, що режим формально визнавав засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви та свободу релігійних культів. Водночас, влада практикувала антирелігійну пропаганду та дотримувалася курсу тотального контролю релігійного життя, підтримувала атеїстичні чинники та відверте адміністративне втручання у справи віруючих.

Починаючи з 1948 р. державно-партійний курс щодо юдаїзму набуває нових рис і пояснюється низкою причин. Після утворення у 1948 р. держави Ізраїль спостерігається активізація єврейського населення УРСР та посилення його еміграційних настроїв. Надії сталінського керівництва на підпорядкування зовнішньої політики новоутвореної держави геополітичним інтересам СРСР на Близькому Сході не справдилися. Ця обставина давала підстави розглядати єврейську державу як союзницю американського імперіалізму. За таких умов стали можливими проведені на державному рівні та широко оприлюднені «справа Єврейського антифашистського комітету» (кінець 1946-1952 р.), справи «лікарів-шкідників» і вигаданих єврейських клерикальних організацій і сіоністських угруповань 1950-1953 рр.

Ці події багато у чому визначали і ставлення радянського режиму до юдаїзму, який ототожнювався з єврейським буржуазним націоналізмом і сіонізмом. За умов загальної боротьби з вірою та релігійними об'єднаннями, протистояння та боротьба з юдейськими об'єднаннями мали свої особливі форми й наслідки.

Реакція юдейських громад на утворення держави Ізраїль була особливою. Так, релігійне об'єднання м. Чернівців звернулося до Уповноваженого Ради у справах релігійних культів (далі – Уповноважений РСРК) із проханням дозволити богослужіння у зв'язку зі створенням єврейської держави. Як відмічав Уповноважений РСРК П. Вільховий у своєму звіті за

1948 р. «Святкове богослужіння було проведено не з необхідною помпезністю та згадуванням імені тов. Й. Сталіна, який врятував єврейський народ від фашистів» [19, арк. 65-66]. Подібні богослужіння намагалися провести громади Києва, Одеси, Чернігова. Вищі партійні інстанції вважали, що «ці богослужіння за своєю суттю є своєрідним мітингом, організованим націоналістичним елементом, що намагається перетворити синагогу в своєрідну суспільно-політичну організацію». Було встановлено – «...тон, як і раніше, задає Львівська релігійна єврейська громада» [19, арк. 65-66].

Серед найголовніших задач, котрі постали перед державою в означений період, були:

1. детальне вивчення соціально-політичного обличчя духовенства й активу релігійних громад;
2. кількісне скорочення релігійних об'єднань і закриття молитовних будинків;
3. аналіз питання спаду чи росту релігійної активності;
4. відсторонення від керівництва громадами «політично неблагонадійних»;
5. закриття єврейських громад у межах синагог;
6. робота над підвищенням службової кваліфікації Уповноважених Ради [19, арк. 110-111].

Останньому пункту надавалося неабияке значення. Нищівній критиці був підданий Уповноважений Ради у справах релігійних культур по Кам'янець-Подільській області тов. П. Сердюченко. Він «із самого початку практичної діяльності по культурам зайняв неправильну лінію у взаєминах із духовенством, допускаючи елементи зайвої настороженості та «прокурорської опіки» над діяльністю релігійних громад» [19, арк. 122].

Однією з форм роботи з Уповноваженими були групові збори, командировання до місць «практичної допомоги». Лише у 1948 р. проведено 4 зібрання, організовано виїзди у Чернівецьку, Львівську, Вінницьку, Дніпропетровську та Закарпатську області, тобто ті регіони, де активність єврейських громад була найвищою.

Таким чином, клопітка робота з підготовки власних кадрів вважалася невід'ємною умовою у боротьбі з релігійними об'єднаннями. За висловом П. Вільхового: «Темпи зменшення релігійних настроїв будуть в більшій мірі залежати від рівня політико-масової роботи, але грубий адміністративний зажим... дасть скоріше зворотні результати. Ми вважаємо, що політика терпимості повинна бути строго дотримана і розраховувати на швидкі темпи відмирання релігії ще рано» [20, арк. 7].

Упродовж усієї діяльності РСРК її уповноважені (обласні та республіканські) систематично подавали до Києва та Москви квартальні, а пізніше піврічні та річні звіти, в яких детально висвітлювали усі процеси, що відбувалися у релігійному середовищі. Ці звіти аналізувалися Радою та надсилалися до вищих радянських і партійних органів СРСР. Це зумовлювало ту обставину, що функціонери РСРК завжди контролювали усі процеси, що відбувалися у середовищі зареєстрованих єврейських громад.

Наприкінці 1940-х рр. спостерігається активізація єврейських об'єднань у Київській, Черкаській, Львівській, Вінницькій, Дніпропетровській, Закарпатській, Одеській областях. Свій вияв це знайшло у масових скаргах на адресу Уповноваженого. В Ужгороді громада неодноразово зверталася у РСРК із заявою про повернення синагоги. Облвиконком дав їм відповідь: «Всі молитовні будинки, в тому числі і синагоги, є націоналізованими, тобто є державною власністю». Прохання громади залишилося без задоволення.

Віруючі Одеси кілька разів намагалися отримати дозвіл на відкриття ще однієї синагоги. Свою скаргу вони пояснили так: «...на даний момент в м. Одесі є до 20 тис. віруючих, в то час як діюча синагога вміщує всього 800 прихожан...». Проте відкриття молитовного будинку, на думку РСРК, «не визначається необхідністю» [21, арк. 2, 7, 69].

Для задоволення своїх релігійних потреб керівники єврейських об'єднань вдавалися до різного роду хитрощів. «Дорогий і улюблений вождь народів Великий Йосип Віссаріонович Сталін, – розпочиналося звернення юдеїв Вінниці, – ми позбавлені великої у нас радості, слати молитви про довголіття та здоров'я нашого дорогого і улюбленого Вождя... Адже саме у нас, в СРСР, як ніде..., не має більш вільного, для кожного, вияву своїх релігійних переконань» [22, арк. 20]. Такі слова на адресу Генсека пояснюються бажанням віруючих відкрити ще одну синагогу.

Тримаючи курс на скорочення діючих молитовних будинків і недопущення відкриття нових, державно-партійне керівництво вдавалося до різного роду махінацій із дозволами на утримання синагог. Так, Пирятинському релігійному об'єднанню було заборонено отримати у подарунок будинок від громадянина Лівшиця. Відмова мотивувалася тим, що будівля повинна бути збудована самою громадою або «куплена, але не пожертвована чи подарована» [23, арк. 122]. В Одесі Виконком Державної Ради депутатів трудящих не надав можливості

віруючим здійснювати свої релігійні потреби у приміщенні колишньої синагоги по вул. Ольшевській, 14. Влада «зобов'язала громаду провести необхідний ремонт іншого приміщення по вул. Пушкінській, 49». Упродовж 4 р. за власний кошт громада здійснювала ремонт молитовного будинку. Після цього, без пояснення причин, представники міськради забрали синагогу у віруючих та опечатали її [23, арк. 8].

Апробовані у перші повоєнні роки методи боротьби з «нецерковною поведінкою» громад мали місце і в означений період. Ужгородського керівника юдейського об'єднання Готліба було позбавлено своїх повноважень через «вплив нецерковного елементу на масу віруючих». У своїх промовах він закликав прихожан «до невиконання розпоряджень органів радянської влади» [19, арк. 67-69]. Деякі синагоги Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Херсона, Києва сповна відчували на собі податковий прес із боку влади. Організація ними гуртків по вивченню «мішнаеса» – молитви по померлим, на думку Уповноваженого, не відповідала положенням законодавства про культу. За прямою вказівкою П. Вільхового ці гуртки були ліквідовані.

Юдейську громаду Вінниці було звинувачено у запрошенні кантора Белова із Москви. Останній під час своїх виступів «оголосив присутнім євреям «Обращение к євреям государства Израиль»». Пізніше Белова було заарештовано і засуджено на 10 років ув'язнення. Порушенням вважалося і існування при синагозі Комітету допомоги бідним. Результатом пильних перевірок вінницької юдейської громади стало її закриття у 1949 р. [23, арк. 174].

Подібні випадки «переростання синагоги в організацію, що нічого спільного не має з релігійною діяльністю», були помічені владою у Миколаєві, Полтаві, Львові, Кіровограді, Рівному [19, арк. 116; 24, арк. 27].

Владні структури пильно стежили за внутрішніми процесами у юдейських громадах. Під час святкування Паски та Судного дня у більшості синагогах України у кінці богослужіння звучала молитва, що закінчувалася такими словами: «Лешана хабаа бирушалаим». Тобто, «щоб в наступному році ми всі були в Єрусалимі». До створення держави Ізраїль ця молитва сприймалася саме як молитва, «а в даний час вона скрізь використовується націоналістичним і сіоністським елементом в своїх цілях» [25, с. 20]. Уповноважені за активної участі лояльно налаштованих функціонерів змінили ритуал. Надалі ці слова молитви були забо-

ронені, а книги, що її містили, вилучені.

Значною активізацією юдейських громад відзначалося святкування осінніх релігійних свят. Обласні Уповноважені неодноразово у своїх звітах скаржилися на порушення віруючими трудової дисципліни у великих містах. Так, наприклад, уповноважений Ради по Одеській області повідомляв: «...Із матеріалів проведеним Одеським міськторгвідділом перевірки лише по трьом із шести районів м. Одеси по торговій мережі видно, що порушення трудової дисципліни мало місце і носило масовий характер. 3 жовтня ц/р в день верейного релігійного свята – «судний день», не працювало повністю чи частково 35 торгових одиниць...». Така ж ситуація у дні свята «Судний день» була зафіксована і в інших областях України, зокрема у Житомирській області. У містах Бердичів, Коростень, Житомир, Олевськ – «на базарах життя завмерло, багато ларьків, лавок, кіосків різних організацій були зачинені» [26, арк. 362-371]. У вересні 1949 р. бюро Житомирського обкому КП(б)У зняло з роботи першого секретаря Олевського РК КП(б)У Левицького за «втрату політичної пильності і відсутність політмасової роботи».

Починаючи з 1950-х рр. спостерігається деякий спад відвідуваності віруючими молитовних будинків. Це стає помітним із матеріалів обласних Уповноважених Ради. В м. Проскурів у перші дні Паски в синагозі було майже на половину менше прихожан, ніж в той самий день 1949 р. У Кам'янець-Подільську під час святкування «Ханука» (Маковея) 1949 р. синагогу відвідало 50-60 осіб, а у 1950 р. молилося лише 25-30 осіб. Молитовний будинок відвідували лише чоловіки похилого віку. Жінки та молодь на святі були відсутні. Спеціально запрошених канторів теж не було.

Подібна ситуація мала місце у Дніпропетровській, Херсонській, Полтавській, Одеській, Київській, Чернігівській, Вінницькій, Кіровоградській областях [27, арк. 20-21]. Одночасно із зафіксованою у більшості синагог пасивністю у проведенні свят, деякі громади західних областей України проявляли активність. Так, наприклад, у Дрогобичі «євреїв було набагато більше, чим є у списку релігійної громади, особливо ввечері в суботу. Були такі євреї, які давно перестали вважати себе віруючими, а тепер прийшли в синагогу. В синагозі в цей вечір було близько 100-120 євреїв, в то час коли за списком громади нараховується 54 особи» [28, арк. 89-93].

Зменшення кількості прихожан у більшості юдейських громад центральних і південно-

східних регіонах УРСР пояснюється низкою причин. Наприкінці 1940-х рр. влада перейшла до активного переслідування молодих віруючих. У містах і селах проводилася пропаганда атеїзму серед учнів і студентів. Читалися лекції про реакційну сутність релігії. Заохочувалася робота під час релігійних свят, паралельно створювалися всілякі перепони для відвідування синагоги. Як результат, основними відвідувачами синагог були особи похилого віку переважно чоловічої статті. Як приклад, в Одесі під час святкування Паски молилося 300-320 осіб. «Це були старці віком 50 і старші років, головним чином люди ніде вже не працюючі» [28, арк. 195-199].

Натомість у деяких західних областях УРСР релігійність населення залишалася вищою, ніж у цілому по республіці. Так, у Чернівецькій, Житомирській, Закарпатській і Львівській областях на початок 1950 р. діяло 16 юдейських громад, тобто близько 35% від усіх зареєстрованих об'єднань в УРСР. Західноукраїнський регіон не зазнав сильних антиклерикальних заходів, які широко охопили центральні, південні та східні регіони республіки. Його не зачепили масові антицерковні кампанії 1920-1930 рр. Післявоєнні ж перетворення на Західній Україні вже проходили без викоренення інституційної релігійності [29, с. 25]. Тому наступ на юдаїзм тут наражався на серйозний опір. Свідченням цього може стати ситуація, яка склалася у Закарпатській області. Упродовж 1948-1950-х рр. державні органи влади не змогли розпустити жодної із 20 незареєстрованих громад. Проте подальші кроки державно-партійного керівництва не залишали сумнівів стосовно їхньої долі. Про це красномовно свідчить обіцянка уповноваженого Ради П. Вільхового: «Ці незареєстровані, але взяті на облік, релігійні громади будуть поступово розпущені, через відсутність в них служителів релігійних культів, а також через малочисельність віруючих» [27, арк. 66-67].

Аналізуючи матеріали уповноважених Ради за 1951-1952 рр., констатуємо факт стабілізації відвідуваності найбільших синагог у дні релігійних свят. Так, у Київській синагозі у 1951 р. напередодні першого дня Паски молилося 1000 осіб, у 1952 р. – 900. В останній день свята 1951 р. синагогу відвідало близько 1000 прихожан. Наступного року – 3000 [30, арк. 149-151].

Відсутність законодавчого регулювання державно-церковних взаємин породжували владні зловживання й у питаннях випічки маці. Відповідно до вказівок апарату Уповноваженого у 1950-ті роки, «маца – це специфічний

хліб, який вживають віруючі люди і попит на цей продукт необхідно задовольняти на законній основі» [25, с. 13].

Проте, як тільки місцеві партійні органи приймали рішення про заборону випічки маці, апарат Уповноваженого лише фіксував ситуацію, погоджуючись із партійним рішенням. Як приклад, у Києві віруючі підготували приватні пекарні для випічки маці на квартирах. Уповноважений по Київській області заборонив їх відкривати, оскільки «цим темним дільцям місцеві органи влади не дали дозволу на відкриття таких пекарень» [30, арк. 146-148].

Категоричною відмовою закінчилося звернення у 1952 р. віруючих Полтавської, Одеської та Миколаївської областей про випічку маці приватними артілями. Така владна позиція змушувала прихожан випікати мацу у домашніх умовах. Рабин Чернівецької громади Каплавецький у розмові з Уповноваженим Ради повідомляв: «Ну що ж, раз артіль не заключає договір тому, що їй необхідно виконати свій виробничий план, нехай віруючі випікають мацу у себе вдома, в цьому не має порушень релігійного обряду, і віруючі від цього не постраждають».

Уповноважений Ради по Дніпропетровській області зазначав: «Знаючи досвід попередніх років, що державні і кооперативні організації міста не візьмуть на себе виготовлення маці, актив синагоги став шукати шляхи для випічки маці приватним порядком. Якщо в минулому році також приватним порядком випечена маца із 18 тонн муки для 2158 сімей, то в поточному році принесли 25 тонн муки від 2600 сімей. За даними синагоги віруючих нараховується лише 200 осіб. Відповідно, випікаючи мацу, керівництво синагоги (воно ж керівництво і пекарень) розраховувало обслужити через синагогу не тільки віруючих, а все єврейське населення, тобто намагалося перетворити синагогу в підприємство. Нами надано розпорядження уповноваженому Ради, а також ми особисто інформували про це завідувача відділом пропаганди і агітації обкому КП України тов. Соколова Д.І., що існування мацепекарні при синагозі – незаконна справа і що необхідно через міськраду м. Дніпропетровська закрити цю мацепекарню». У Вінницькій, Чернігівській і Рівненській областях питаннями випічки маці займалися кооперативи [31, арк. 151-155].

У багатьох областях України функціонери РСРК фіксували заяви від юдеїв, в яких говорилося, що: «маца в державних пекарнях не випікається, а «куличі», під назвою «весінній кекс», випікалися та продавалися лише в дер-

жавній торговій мережі, зокрема в м. Києві» [31, арк. 184].

Таким чином, державні методи регулювання випічки маці були відкритою формою обмеження прав віруючих. Основною метою таких дій було бажання позбавити синагогу основних її прибутків.

Проведення осінніх релігійних свят у 1950-х рр. супроводжувалося активізацією релігійних громад. Не випадково П. Вільховий наголошував, що: «Це виражалося в особливому стремлінні до запрошення видних канторів, які володіли гарними вокальними даними» [30, арк. 98].

Керівництво релігійних громад Одеси, Прилук, Миколаєва, Києва ще за два-три місяці до початку свят порушило клопотання перед уповноваженими РСРК про отримання санкції на виклик канторів з інших міст. Після того, як Одеській синагозі було відмовлено у реєстрації в якості кантора Я. Янкилевича, громада звернулася із заявою про затвердження іншого Я. Моніса. Проте, у проханні релігійному об'єднанню було відмовлено, бо вони «не є жителями м. Одеси» [30, арк. 316].

Синагога Білої Церкви при підготовці до вище згаданих свят провела капітальний ремонт будівлі вартістю понад 30 тис. крб. «Якщо взяти до уваги орієнтовану цифру віруючих цієї синагоги в 300 осіб і зібрану суму в 30 тис. крб. на ремонт, – говорилося у звіті Уповноваженого, – то, відповідно, тут мала місце значна активність віруючих та що на ремонт синагоги давали гроші не лише віруючі, але і невіруючі євреї». Рабин Київської синагоги Шехтман, виступаючи перед віруючими, заявив: «Сором та ганьба. Як вам не соромно... Ми, євреї, маємо єдину синагогу, а ви даєте мало грошей на ремонт єдиної синагоги...». Одночасно Шехтманом була організована каса взаємодопомоги. У «Судний день» вона «значно поповнювала свої «оборотні» ресурси (нібито мають 12000 крб.) й активно приймала участь в «благодійних» справах для «бідних» євреїв» [30, арк. 317-319].

Зменшення відвідуваності віруючими синагог не позначилося на їхній прибутковості. Так, Херсонську синагогу у переддень Паски у 1951 р. відвідало 75 осіб, у 1953 р. – 40. Загальна кількість зібраних коштів у 1951 р. становила 800 крб., а у 1953 р. – 900. У Білій Церкві відповідно, у 1951 р. налічувалося 90 прихожан, у 1953 р. – 80. Доходи синагоги у 1951 р. становили 1200 крб., у 1953 р. – 1010 крб. [31, арк. 183-186]. Тенденція до збільшення прибутків спостерігалася і надалі. Так, в осінні релігійні свята синагога м. Києва збрала великі суми грошей, а

саме: у 1956 р. – 44500 крб., у 1957 р. – 47900 крб., у 1958 р. – 90000 крб. [32, арк. 22].

Розглядаючи юдаїзм як найбільш реакційне віросповідання, що сповідується «торгово-спекулятивним елементом», сталінське керівництво продовжувало боротьбу з міньянами. Використовуючи апробовані методи боротьби з «релігійним підпіллям» (податковий тиск організаторів міньянів, паспортний контроль, виселення), Уповноважені сподівалися ліквідувати це «соромливе явище» [26, арк. 92-96]. Проте, «закрити» віруючих у межах синагог, як планувалося раніше, не вдалося.

У Києві продовжував діяти міньяни, який складався переважно з жінок. «Вони збиралися на подвір'ї, гарно одягнені, сиділи і розмовляли, не беручи участі в молитві, – повідомляв у своєму звіті за 1951 р. П. Вільховий, – серед присутніх була і інтелігенція. До синагоги інтелігенції приходить менше, боїться, що тут її можуть помітити» [28, арк. 386].

Загалом «релігійне підпілля» продовжувало існувати як у районних центрах і містечках, так і в промислових центрах країни. Тільки у столиці УРСР влада нелегальними визнала 17 об'єднань [33, арк. 8]. У 1948-1949 рр. у Вінницькій області функціонувало відповідно 45 і 41 міньяни із охопленням до 4000 осіб, у 1950 р. – 40 (до 5000 осіб), у 1951 р. – 69 (6200 осіб).

Чітка організація міньянів ускладнювала процес їхньої ліквідації в законному порядку. Тому лише в окремих випадках партійно-державне керівництво вдавалося до розпуску цих об'єднань. Так, у Київській області у 1951 р. ліквідовано 2 міньяни: один у Києві по вул. Рибальській №6, інший у Чорнобилі.

З метою проведення більш ефективної боротьби з незареєстрованими релігійними громадами Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий рекомендував:

1. розширити масову та виховну роботу, зокрема провести агітроботу у певних будинках (бувших виборчих відділеннях) і серед груп віруючих євреїв (у міньянах);

2. просити Міністерство фінансів УРСР вплинути на місцеві фіноргани та вимагати від останніх застосовувати податки до керівників міньянів (рабинів, канторів, читців священного писання, хористів) і осіб, що надають свої квартири та будинки під молитовні зібрання із корисних міркувань;

3. зобов'язати фінпрацівників брати від обласних уповноважених Ради відомості про організаторів і керівників міньянів і власників квартир чи будинків на предмет застосування податку;

4. просити РСРК при Раді Міністрів СРСР вдатися до більш суворох заходів, використовуючи адміністративні виселення із квартир найбільш злісних організаторів і керівників міньянів;

5. надати право жителям будинків, в яких знаходиться міньяни, підписувати колективні звернення із проханням перед міськрадою позбавлення права на жилплощу у даному будинку (за порушення суспільного порядку) організатора чи керівника міньяну чи того, хто надає приміщення для міньяну;

6. категорично заборонити проводити молитовні зібрання під відкритим небом;

7. бажано з метою підняття кваліфікації уповноважених Ради (по вивченню особливостей юдаїзму) силами РСРК при Раді Міністрів СРСР провести семінар [34].

На початку 1953 р. у Вінниці було заарештовано 16 осіб за відвідування нелегальних міньянів. У Тульчині, Могилеві-Подільському міліція провела обшуки квартир віруючих, вилучила релігійну літературу, свитки Тори. На думку радянських кураторів у міньянах здійснювалося «культивування національних почуттів і шкідливих концепцій сіонізму» [35, с. 68].

Проте застосування жорстких адміністративних заходів не давало бажаних результатів. Подібне змушений був вкотре визнати в інформаційному звіті за березень 1953 р. уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий: «Боротьба з єврейськими незареєстрованими групами «міньянами» адміністративним чином (податки, штрафи і т.п. із залученням органів міліції), як показав досвід, реальних результатів не дає, а навпаки, в окремих випадках посилює релігійний фанатизм і породжує нездорові політичні настрої в деяких віруючих» [36, арк. 57]. Тобто, державно-партійні органи намагалися надати міньянам ще й суто політичного забарвлення.

Таким чином, зменшення відвідуваності синагог на початку 1950-х років не вплинуло на якісний рівень релігійності віруючих. Спостерігався процес активізації діяльності юдейських громад. Він виявився у розширенні мережі нелегально діючих релігійних груп, збільшенні кількості учасників підпільних молитовних зібрань, зростанні заяв про випічку маці та прибутків синагог. За висловом уповноваженого Ради по Київській області: «релігійність по юдейському культу не знизилася..., а якщо можна так сказати, в деякій мірі притихла» [31, арк. 184].

Характер державної політики стосовно юдейських громад та корекцій, яким вона під-

давалася під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, аргументовано доводиться і відповідними статистичними даними. Відомо, що на 1 січня 1948 р., коли фактично завершилася реєстрація громад, в УРСР діяло 76 юдейських об'єднань, із яких діяльність 56 було легалізовано. Упродовж 1948-1952 рр. відбувався процес активного скорочення юдейських об'єднань [6, с. 585]. Їхня кількість на 1 січня 1953 р. порівняно з відповідним періодом 1948 р. зменшилася на 33 і становила 43. Скорочення мережі юдейських об'єднань внесло певні корективи і в кількість віруючих. Якщо у 1948 р. нараховувалося 32756 юдеїв, то у 1954 – 26500.

Таким чином, у державно-партійній політиці щодо юдейських громад в УРСР, починаючи з 1948 р., простежувалися такі риси: антисіоністські й антиєврейські кампанії, дискредитація юдаїзму, що виявлялася у брутальному втручанні у внутрішні справи релігійних громад, обмеженні можливостей проповідницької діяльності, податковому пресингу, обшуку й арешті служителів культу та релігійного активу, знятті з реєстрації громад, закритті синагог, відмовами у проханнях повертати культурові споруди, поступовій ліквідації нелегально діючих релігійних об'єднань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баканурский Г.Л. Иудаизм и современность / Григорий Леонидович Баканурский. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
2. Беленький М.С. Современный иудаизм / Моисей Соломонович Беленький – М.: Знание, 1972. – 64 с.
3. Кичко Т.К. Иудаизм без прикрас / Трофим Корнеевич Кичко. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 190 с.: ил.
4. Шахнович М.И. Закат иудейской религии / Михаил Иосифович Шахнович. – Л.: Лениздат, 1965. – 243 с.
5. Эдельман А.И. Иудаизм: прошлое без будущего / Адольф Исидорович Эдельман. – Ужгород: Карпати, 1977. – 103 с.
6. Войналович В.А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політичний дискурс / Володимир Анатолійович Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
7. Єленський В. Юдаїзм в Україні // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. За ред. проф. А. Колодного / Ред. кол.: А. Колодний (голова) та ін. – Т. 7: Релігійні меншини України. – К: Український видавничий консорціум, 2011. – С. 433-460.
8. Історія релігій в Україні: навч. посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
9. Васильєв В.Ю., Кравченко П.Н., Подкур Р.Ю. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг. / Ред. серии отв. за вып. Л.И. Килимник; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-Пресс, 2005. – 383 с.
10. Пилкингтон С.М. Иудаизм / С.М. Пилкингтон; пер. Е.Г. Богданова. – М.: Издательско-торговый дом «ГРАНД»; М.: Фаир-пресс, 1998. – 399 с. – (Грандиозный мир).
11. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX столетия) / Л.Е. Беренштейн. – К.: Наук. думка, 1996. – 340 с.
12. Крейзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины / И. Крейзман // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 8-9 грудня 1994. – К.: Світ знань, 1995. – С. 98-103.

13. Винокурова Ф. Иудейские религиозные общины в условиях антирелигиозной политики в СССР (вторая половина 40-50 гг.) (Обзор архивных источников: по документам материалам госархива Винницкой области) / Фаїна Аврамівна Винокурова // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи – К.: Наук. Думка, 2000. – С. 312-313.

14. Филипович Л.О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Людмила Олександрівна Филипович. – К.: Світ знань, 2000. – 333 с.

15. Павленко П. Етнічні особливості релігійного буття малих народів України і нові релігійні меншини та рухи / Павло Юрійович Павленко // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / Під заг. ред. Л.О. Филиповича – К.: Наук. думка, 2006. – 287 с.

16. Вишиванюк О. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944-1953 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вишиванюк Олександр Григорович; Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 212 арк.

17. Катуніна О. Політика партії та радянського уряду у відношенні релігійних культів у 40-60-ті роки ХХ століття (на матеріалах Криму): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Катуніна; Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2006. – 237 арк.

18. Бондарчук П., Даниленко В. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) / П. Бондарчук, В. Даниленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/261.pdf>

19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4648, оп.4, спр.40, арк.65-66.

20. ЦДАВО України, ф.4648, оп.2, спр.45.

21. ЦДАВО України, ф.4648, оп.2, спр.44.

22. ЦДАВО України, ф.4648, оп.2, спр.76.

23. ЦДАВО України, ф.4648, оп.2, спр.62.

24. ЦДАВО України, ф.4648, оп.2, спр.72.

25. Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине. Киев, Львов: 1945-1981 гг. / Михаил Мицель. – К.: Сфера, 1998. – 261 с.

26. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.23, ч.2, спр.5667.

27. ЦДАВО України, ф.4648, оп.4, спр.67.

28. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, ч.1, спр.783.

29. Єленський В. Суворо «відлига» / Віктор Євгенович Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 6-7. – С. 21-25.

30. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, ч.1, спр.1572.

31. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, ч.1, спр.2741.

32. ЦДАВОВ України, ф.4648, оп.2, спр.248.

33. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, ч.1, спр.312.

34. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг. / Ред. серии, отв. за вып. Л.И. Килимник; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни.» – Винница: Глобус-Пресс, 2005. – 383 с. – (Вып. 2).

35. Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945-1970). Т. 6. / Феликс Кандель. – М.: Мосты культуры, 2007. – 560 с.

36. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.3531.

Гура Олександр Державна політика щодо юдейських громад в УРСР (1948-1953 рр.)

У статті розглядаються малодосліджені аспекти державно-церковних взаємин в УРСР упродовж 1948-1953 рр. Аналізується політика радянської влади щодо юдейських громад і визначається становище релігійних об'єднань за умов державно-партійного контролю. Автор досліджує тактику радянського керівництва щодо юдаїзму у післявоєнний період, визначає наслідки антирелігійної кампанії, форми боротьби з віруючими.

Ключові слова: юдеї, громада, репресії, законодавство про культу, конфесія, Уповноважений Ради у справах релігійних культів, міньян

Гура Алексей Государственная политика в отношении иудейских общин в УССР (1948-1953 гг.)

В статье рассматриваются малоисследованные аспекты государственно-церковных взаимоотношений в УССР в течение 1948-1953 гг. Анализируется политика советской власти относительно иудейских общин и определяется положение религиозных объединений в условиях государственно-партійного контроля. Автор исследует тактику советского руководства относительно юдаизма в послевоенный период, определяет последствия антирелигиозной кампании, формы борьбы с верующими.

Ключевые слова: иудеи, община, репрессии, законодательство о религиозных культах, конфессия, Уполномоченный по делам религиозных культів, міньян

Hura Oleksiy State policy on Jewish communities in the USSR (1948-1953)

The present article deals with the unexplored aspects of state-church relations in the Soviet Ukraine (1948-1953). The policy of the Soviet authorities disposed to the Judaic communities has been analyzed, and the conditions of the religious communities under party-state control has been defined. The soviet governmental policy as to the Judaic confession is analyzed; the state of the religious communities in Ukraine is defined. The author studies the soviet tactics as far as Judaism in the post-war period is concerned. The main consequences of the anti-religious campaign and the ways to fight against clergymen are touched upon.

The author depicts the key forms of the party and state leadership's struggle against Judaic communities during the specified period. As an example, the conditions of believers of the Judaic communities of Lviv, Kyiv, Vinnytsia, Kharkiv, Odesa, Uzhhorod, Dnipropetrovsk, Chernivtsi, and Sevastopol have been shown.

The article represents peculiarities of functioning of the executive bodies of Jewish communities, synagogues opening procedure, registration of the clergy and communities of believers, hidden protests of intellectuals, functioning of minyan.

The article proves that the decline in the number of Judaic communities and the closing of the synagogues were acknowledged as the most principal and the most important tasks of the state-party leadership in the struggle against the Judaic communities. The article specifies a series of party bodies' activities concerning the struggle against «nationalist shows» in the Judaic communities and liquidation of minyan. The Soviet leadership purposefully defined the latter as illegal religious societies and underground gatherings so that it could have grounds to liquidate them.

Keywords: Jews, repressions, cult legislation, confession, a representative of religious cult, minyan

Рецензенти:
Михайлуца М.І., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 04.03.2017 р.